

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини**

Карасевич А. О., Священко З. В.

Політичні портрети новітньої доби. Росія. Книга 4

**ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ ВОЄННОЇ ЕЛІТИ
ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

УМАНЬ – 2014

**УДК 94(470 + 571)(092)
ББК 63.3 (2) – 8
П 49**

**Рецензенти: Токовенко О. С. — доктор філософських наук, професор, декан
факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного**

університету імені Олеся Гончара;

Шатохін А. М. — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва;

Кривошеїн В. В. — доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Політичні портрети Росії. Книга 4. — Навчальний посібник /Укладачі: А. О. Карасевич., З. В. Священко. — Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. — 730 с.

У навчальному посібнику розглядаються політичні портрети військової еліти воєнного і повоєнного періодів СРСР. Укладачі пропонують своїм читачам відомих представників названого часу — маршалів, генералів і адміралів — усіх тих, які прославилися у воєнних баталіях Другої світової війни, як безпосередні їх учасники.

Укладачі звертаються до цікавих випадків з їх особистого життя, прослідковують їх військово-політичну діяльність, характеризують командні кадри радянської доби. Посібник буде корисним тим, хто цікавиться воєнною історією часів Другої світової війни, локальних війн напередодні краху Радянського Союзу.

©Карасевич А. О., ©Священко З.В., 2014

ВСТУП

Після приходу до влади А. Гітлера Німеччина приєдналась до групи агресивних держав. До 1933 р. становище Німеччини у межах Версальської системи було значно полегшено: вона перестала сплачувати репарації. На переговорах 1932 р. із роззброєння їй було обіцяно рівноправність. На офіційному рівні навіть обговорювалось питання про повернення Німеччині колоній. Важливим кроком на шляху подальшої ліквідації Версальської системи стало підписання у липні 1933 р. за пропозицією Муссоліні «Пакту згоди і співробітництва» між Англією, Францією, Італією та Німеччиною. За цим пактом передбачалося широке співробітництво держав з питання перегляду Версальської системи і юридично закріплювалася рівність Німеччини в озброєнні. Однак ратифікацію цього договору було зірвано. Для А. Гітлера перегляд умов Версальського договору був лише першим кроком на шляху до світового панування. Другим кроком мало стати об'єднання всіх німців в одній державі, що передбачало приєднання Австрії, населених

німцями районів Франції, Бельгії, Чехословаччини, Польщі і Литви. Третім кроком повинно було стати завоювання «життєвого простору» на Сході. Заволодівши сировинними та аграрними ресурсами Східної Європи, Німеччина, на думку Гітлера, мала шанси перемогти у боротьбі за світове панування.

Таким чином, кожен із визначених Гітлером кроків означав уже не просто перегляд Версальської системи, а шлях до її повної ліквідації і докорінної зміни міжнародних відносин, що склалися. Це був шлях до війни. Свідченням рішучих намірів Гітлера став вихід Німеччини у жовтні 1933 р. з Ліги націй.

У 1934 р. було здійснено спробу приєднати Австрію. На шляху приєднання стала Італія, яка пригрозила прямим військовим втручанням. Гітлер тоді відступив. Але 1935 р. став переломним у загарбницьких планах нацистського вождя. Після виплати Франції компенсації за вугільні шахти земля Саар у результаті плебіситу відійшла до Німеччини. Країна відмовилась від статей Версальського договору, які забороняли їй мати військову авіацію, оголосила про запровадження загальної військової повинності та формування армії із 36 дивізій.

Між Великобританією та Німеччиною було укладено військово-морську угоду. За нею дозволялося збільшити тоннаж німецького флоту у 5,5 раз і будувати підводні човни. Тим самим, Німеччині дозволялось мати флот більший, ніж французький. Угода була двостороннім порушенням Версальської системи. Після цього А. Гітлер зважився на більш рішучі дії: у березні 1936 р. німецькі війська було введено у Рейнську демілітаризовану зону.

У Німеччині відбувалося нарощування виробництва зброї, здійснювались програми створення синтетичного бензину та каучуку, що зменшило б залежність країни від імпорту. Розпочалася відкрита підготовка до війни.

Таким чином, створена після Першої світової війни недосконала система європейської безпеки була ліквідована.

Спільні інтереси Японії, Італії та Німеччини швидко зблизили їх. 25 листопада 1936 р. Німеччина та Японія підписали Анतिकомінтернівський пакт, а 6 листопада 1937 р. до нього приєдналась Італія. Утворилась «вісь» Берлін — Рим — Токіо. Сторони зобов'язувались інформувати одна одну про діяльність Комінтерну і вести проти нього спільну боротьбу.

Цей блок агресорів не був монолітним. Німеччина та Італія суперничали за Австрію і обидві прагнули гегемонії на Балканах, перш ніж їм вдалося домовитись про розмежування сфер впливу в цьому регіоні. Тоді ж Німеччина визнала завоювання Італією Ефіопії, після чого обидві країни активно координували свою політику і спільно провели ряд міжнародних акцій. У 1936 р. вони підтримали фашистський заколот у Іспанії.

Складніше розвивалися відносини Німеччини та Японії. Вони ускладнювались тим, що Японія захопила німецькі колонії у Тихому океані та Китаї і не збиралась їх повертати. Німеччина та Італія під час японської агресії 1937 р. проти Китаю продавали китайському уряду зброю. Обидві країни знаходились далеко одна від одної і прагнули зберегти свободу дій у своїй сфері інтересів.

До середини 30-х років Німеччина, Італія та Японія стали на шлях прямого порушення умов післявоєнного врегулювання. Над усією Версальсько-Вашингтонською системою нависла загроза. Німеччина, Італія та Японія запропонували їй альтернативу: заснований на пануванні сили «новий порядок», який зводився до розподілу світу між цими державами.

За таких умов мир означав збереження Версальсько-Вашингтонської системи, яка, незважаючи на певні недоліки, забезпечувала відносну стабільність і визнавала силу права. Ця система містила принцип запобігання міжнародним кризам, що передбачав колективні дії проти агресора через Лігу націй. Колективної відсічі не вийшло, механізм не спрацював.

Прихід до влади А. Гітлера не відразу було сприйнято як поворотний у політиці Німеччини. Тривалий час у ньому вбачали лише сильного національного лідера, який прагне відновити для Німеччини справедливість. Плани нацистів на переділ світу спочатку розцінювались як данина націоналістичній риторичі і не сприймалися серйозно. Лідери Англії та Франції не бачили причин для зміни політичного курсу, який активно впроваджувався у 20-х роках і був спрямований на поступове послаблення тягара Версальської системи. Стає зрозумілою відсутність реакції Англії та Франції на дії Німеччини, хоча вони носили явно зухвалий характер і порушували один із принципів міжнародного права — договору потрібно дотримуватись. Нацизм у Німеччині ще не встиг показати свого хижацького обличчя; країни Європи не зазнали жахів окупації, а Гітлер здавався політиком, з яким можна домовитись.

Особливо слід наголосити на позиції США. Криза прикувала увагу суспільства до внутрішніх проблем. Після прийняття у 1935 р. закону про нейтралітет найбагатша країна світу, зі значними ресурсами і можливостями впливати на світову політику, неначе випала з неї. Це різко підвищило шанси агресорів.

Найактивнішим прихильником політики «умиротворення» був прем'єр-міністр Великобританії Н. Чемберлен (1937–1940 рр.). На його думку, небезпека полягала не в агресивних намірах Німеччини, а в недооцінці міжнародної кризи. Він підкреслював: Перша світова війна виникла тому, що великі держави на певний час втратили контроль над розвитком подій і в результаті місцевий конфлікт переріс у світову війну. Для того, щоб відвернути таку небезпеку, потрібно зберегти контакти з усіма учасниками

міжнародного конфлікту і вирішувати існуючі проблеми на основі взаємних поступок.

Насправді Гітлер висував нові і щоразу нахабніші претензії. Вони ставали об'єктами обговорення, і все закінчувалось задоволенням територіальних домагань Німеччини.

Кульмінацією політики «умиротворення» став «аншлюс» Австрії та Мюнхенська угода по Чехословаччині.

Приєднання Австрії було одним із важливих завдань політики Німеччини. У лютому 1938 р. канцлер Австрії Шушніг підписав з Німеччиною угоду, яка поставила Австрію під контроль останньої. 12 березня 1938 р. німецькі війська за підтримки австрійських нацистів окупували країну. Наступного дня австрійський фашист Зайс-Інкварт проголосив возз'єднання Австрії з німецькою імперією. Ні великі держави, ні Ліга націй ніяк не прореагували на це, тільки СРСР висловив протест проти таких дій.

Наступною жертвою фашистської агресії стала Чехословаччина, від якої Німеччина зажадала Судетської області, де проживало 3 млн. німців. 13 вересня 1938 р. судетські фашисти вчинили заколот. Після його придушення Німеччина почала загрожувати Чехословаччині розправою.

Але співвідношення сил було тоді не на користь агресора. Чехословаччина мала добре озброєну і підготовлену армію із 45 дивізій, прикордонні оборонні споруди. У Німеччини було 47 недостатньо озброєних дивізій. До того ж уряд СРСР запропонував Чехословаччині відповідно до договору 1935 р. всебічну допомогу.

Виникла міжнародна криза. Для її розв'язання Чемберлен двічі зустрічався з Гітлером. Вони домовилися, що конфлікт буде вирішено у Мюнхені.

Під час мюнхенської зустрічі Гітлер заявив, що Судетська область — остання територіальна вимога Німеччини в Європі. Англо-французький ультиматум чехословацькому уряду про негайну передачу Німеччині територій ЧСР, заселених німцями, розчистив шлях до Мюнхенської угоди. Її було укладено за спиною Чехословаччини главами урядів Великобританії, Франції, Німеччини та Італії 29-30 вересня 1938 р.

Наслідком угоди стало відторгнення від ЧСР на користь Німеччини усіх прикордонних західних і північно-західних районів. ЧСР втратила 20% населення і майже 50% важкої промисловості. Кордон з Німеччиною проходив тепер у 40 км від Праги.

Мюнхенська угода зобов'язала ЧСР задовольнити претензії Польщі та Угорщини. Польщі було передано Тешинську Сілезію, Угорщині — частину Словаччини і Карпатської України. Чехословаччина перетворилась у федеративну державу.

Мюнхенська угода — одна з найганебніших сторінок західної дипломатії. Англія і Франція зрадили Чехословаччину, країну, саме виникнення якої було

пов'язане з Версальською системою, одну з небагатьох реальних демократій в Європі. Цинічним було посилення на право націй на самовизначення, на право німців, угорців, поляків об'єднатися зі своєю батьківщиною, тому що у 1919 р. в Парижі це право було принесено в жертву стратегічним антинімецьким та антиугорським інтересам, як у 1938 р. в жертву політиці «умиротворення».

Мюнхенська угода означала перетворення Німеччини у найсильнішу державу Центральної Європи. Всі малі держави цього регіону зрозуміли, що ні Ліга націй, ні Англія з Францією не можуть гарантувати їхнього суверенітету, і пішли на зближення з Німеччиною. У цьому розумінні Мюнхенська угода виявилася стратегічною поразкою Англії та Франції і наблизила початок війни.

Але на той час на Заході результати змови були сприйняті з полегшенням. Чемберлен, повернувшись у Лондон, заявив, що він привіз для цього покоління мир. Такі думки панували недовго. Вже взимку 1938–1939 рр. лідери Англії та Франції зрозуміли хибність своїх міркувань.

Тим часом Німеччина не залишала часу на роздуми. 15 березня 1939 р. німецькі війська окупували Чехію та Моравію, Словаччина проголосила незалежність, Угорщина захопила всю Карпатську Україну. Німеччина почала домагатися від Польщі згоди на передачу їй Данцига і на побудову через польський коридор екстериторіальної траси, яка б зв'язала Німеччину з Пруссією. Німецькі війська вступили у Мемельську область (Клайпеда), яка належала Литві. У квітні 1939 р. Італія здійснила агресію проти Албанії та захопила її. Політика «умиротворення» зазнала очевидного краху. У суспільній свідомості стався злам. Від урядів вимагали жорсткості та рішучості у ставленні до Німеччини. Англія і Франція обмінялися нотами про взаємну допомогу на випадок агресії і надали відповідні гарантії державам, які мали спільний кордон з Німеччиною. Почалися приготування до війни.

Виникнення безпосередньої загрози війни вимагало від урядів Англії та Франції зближення з СРСР. Упродовж 20-30-их років політика СРСР зазнала суттєвих змін. Зрозумівши нездійсненність найближчим часом світової революції, радянське керівництво шукало виходу з міжнародної ізоляції. У період світової економічної кризи СРСР прагнув використати суперечності між капіталістичними країнами з метою забезпечення перетворень першої п'ятирічки. Невдовзі стало зрозуміло, що дії Німеччини та Японії загрожують безпеці СРСР. Це змінило його зовнішньополітичну доктрину. Загроза з боку Японії змусила СРСР піти на зближення з Чан Кайші і рекомендувати КПК діяти спільно з Гомінданом у боротьбі проти Японії. СРСР виступив за створення системи колективної безпеки і стримування агресорів. Провідником цього курсу став народний комісар закордонних справ СРСР М. Литвинов. СРСР вдалося зміцнити своє становище. У 1933 р. було встановлено дипломатичні відносини зі США, а у 1934 р. СРСР прийняли у

Лігу націй як члена Ради, що означало визнання його великою державою. Успіхом на шляху створення системи колективної безпеки стало укладення у 1935 р. радянсько-французького договору про взаємну допомогу. Щоправда, у ньому були відсутні військові статті, але у будь-якому випадку договір відкривав шлях до спільної боротьби з агресором.

Аналогічний договір у 1935 р. було укладено з Чехословаччиною. Радянсько-німецьким пактом про ненапад і таємним протоколом до нього, Мюнхен повною мірою продемонстрував радянському керівництву неможливість створення системи колективної безпеки: для нього Мюнхен став сигналом, що його хочуть усунути від участі у європейських справах. Незабаром Франція та Німеччина уклали угоду, рівноцінну пакту про ненапад. СРСР розцінив це як спробу Заходу спрямувати агресію Німеччини на Схід.

Поразка СРСР на європейському дипломатичному фронті сталася на тлі загострення відносин з Японією, що вилилось у конфлікт біля озера Хасан у липні 1938 р. На думку радянського керівництва, СРСР опинився перед перспективою агресії зі Сходу та Заходу. Втративши надію на створення системи колективної безпеки, опинившись у політичній ізоляції та пройнявшись недовірою до Англії і Франції, радянське керівництво почало пошук шляхів зближення з Німеччиною. Важливим виявом зміни зовнішньополітичної орієнтації СРСР стала заміна М. Литвинова на посаді наркома закордонних справ. Новим наркомом став В. Молотов, що означало — за керівництво зовнішньою політикою береться сам Й. Сталін. Перелом у зовнішній політиці СРСР збігся з початком перегляду політики країн Заходу. СРСР рухався від Англії і Франції до Німеччини, а Франція та Англія шукали зближення з СРСР. Англія і Франція, стурбовані непередбаченим ними розвитком подій, виступили із заявою про гарантії допомоги ряду європейських держав — Польщі, Румунії, Бельгії, Голландії, Швейцарії та ін. Гарантії створили нову ситуацію у Європі. Німеччина не могла здійснити агресії проти СРСР, не порушивши суверенітету Польщі та Румунії і, відповідно, не ризикуючи опинитись у стані війни з Англією та Францією. У березні 1939 р. Англія запропонувала СРСР підписати спільно з Францією і Польщею загальну декларацію про взаємодію. У квітні 1939 р. західні держави звернулись до Радянського Союзу з пропозицією дати гарантії Польщі та Румунії.

У відповідь СРСР запропонував пакт про взаємодопомогу між Англією, Францією і СРСР з одночасним наданням гарантій усім прикордонним з СРСР державам. Однак переговори, що почалися з цього питання, виявились непростими через взаємну недовіру між учасниками і небажання сторін іти на компроміс. Сторонам не вдалося подолати суперечки з питання про непряму агресію. Англія та Франція вбачали у радянському формулюванні загрозу для суверенітету сусідніх з ним держав, тому що будь-які зміни у

прикордонних з СРСР державах могли бути кваліфіковані радянським керівництвом як агресія, і туди вводилися б радянські війська. До того ж, Англія розглядала ці переговори як засіб тиску на Німеччину і не прагнула укладення угоди. Паралельно з політичними переговорами Англія, Франція і СРСР домовились розпочати переговори військових місій для укладення спільної конвенції, але вони теж виявились малоефективними.

Формальною перешкодою для підписання конвенції стало небажання Польщі та Румунії пропустити через свою територію радянські війська. Керівництво СРСР вивчало питання про зближення з Німеччиною. У серпні 1939 р. СРСР опинився у центрі світової політики. Його прихильності домогались як Англія з Францією, так і Німеччина. Перед радянським керівництвом постала проблема остаточного вибору, від якого залежала доля світу. На думку Й. Сталіна, союз з Англією та Францією, у кращому випадку, міг принести напружені відносини з Німеччиною, а в гіршому — війну з нею. Союз же з Німеччиною ставив би СРСР осторонь світового конфлікту. Можна було розраховувати на припинення бойових дій з Японією на річці Халхін-Гол (тривали з травня по серпень 1939 р. на території МНР), на яку могла вплинути лише Німеччина, і на територіальні придбання за рахунок Польщі, Прибалтики, Фінляндії та Румунії.

Німеччина погоджувалася на це, аби тільки вивести СРСР з гри і розв'язати собі руки для агресії проти Польщі, яка була призначена на 26 серпня, а згодом на 1 вересня. 21 серпня Сталін отримав від Гітлера телеграму, у якій той заявляв, що прагне укладення пакту про ненапад з СРСР і готовий підписати будь-яку додаткову угоду, яка стосується усіх суперечливих питань. Гітлер просив прийняти міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа для підписання відповідних документів. Того ж дня Сталін дав розпорядження перервати переговори з Англією та Францією і направив Гітлеру телеграму з висловленням надії на суттєвий поворот у радянсько-німецьких відносинах. Він погоджувався прийняти Ріббентропа у визначені терміни.

Після нетривалих переговорів Ріббентроп і Молотов 23 серпня 1939 р. підписали у Кремлі договір про ненапад і таємний протокол до нього. У протоколі сторони домовлялися про розмежування «сфер інтересів» у Східній Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Латвію, Естонію і Бессарабію. Литва визнавалася сферою інтересів Німеччини. Протокол передбачав розподіл Польщі. Лінія розподілу мала проходити приблизно по річках Нарев, Вісла, Сян. Зміст підписаних у Москві документів чітко виявив характер переорієнтації зовнішньої політики СРСР. Суть цього повороту полягала не лише у зміні зовнішньополітичних орієнтирів і спробі гарантувати безпеку через безпосередні відносини з Німеччиною. Таємний протокол свідчив про відмову СРСР від визнання пріоритету міжнародного права і повернення до політики, яку проводив царський уряд і

визначальними рисами якої були таємна дипломатія та територіальна експансія. Підписавши протокол, СРСР фактично опинився серед держав — «підпалювачів війни». Безпосереднім результатом підписання цих документів стало те, що німецькі війська вранці 1 вересня 1939 р. здійснили напад на Польщу. 3 вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Спалахнула Друга світова війна.

Друга світова війна принесла людству незліченні жертви і руйнування. У ній брали участь понад 60 держав, на території яких проживало 80% населення Землі. Бойові дії велися в Європі, Азії, Африці та Океанії на площі 22 млн. кв. км. За роки війни до армій воюючих держав було прикликано 110 млн. чол. За різними підрахунками на фронтах загинуло від 50 до 65-67 млн. чоловік. 90 млн. було поранено або покалічено. Близько половини загиблих становило мирне населення. Матеріальні витрати склали 4 трлн. доларів.

Якими ж були причини і передумови цієї війни?

По-перше, несправедливість Версальської системи поставила багато народів у принизливе становище, сприяла приходу до влади сил, які прагнули реваншу, нового переділу світу. Найбільшою мірою це проявилось у політиці Німеччини, Італії та Японії. Вони і стали ініціаторами війни.

По-друге, економічна криза 30-х років загострила суперечності між країнами світу, що позбавило їх можливості об'єднати зусилля у боротьбі за збереження миру. Всю систему безпеки, створену у 20-х роках, було зруйновано.

По-третє, розв'язанню війни сприяла політика урядів Англії та Франції, спрямована на «умиротворення» агресора, а також «ізоляція» США, які, прийнявши закон про нейтралітет, фактично самоусунулися від впливу на розвиток подій у світі.

По-четверте, СРСР, підписавши з Німеччиною пакт про ненапад і таємний протокол до нього, відкрив шлях Німеччині для нападу на Польщу.

Агресивні держави прагнули розширення власних територій, завоювання ринків збуту та джерел сировини. З їхнього боку війна була загарбницькою. Для країн, які зазнали агресії, війна була справедливою. Найскладніше визначити характер війни стосовно СРСР. У період з 17 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. він сам виступав у ролі агресора, приєднавши до себе значні території, які на той час належали Польщі, Румунії, Фінляндії, а також Прибалтику. Але після нападу Німеччини СРСР виніс на собі основний тягар війни і для нього вона на цьому етапі мала справедливий характер.

Другу світову війну можна розділити на кілька етапів:

I. 1 вересня 1939 р. — 19 листопада 1942 р. Стратегічна ініціатива належала агресивним державам. Німеччина, Італія, Японія та їх союзники зуміли оволодіти значними територіями в Європі, Африці, Азії та Океанії.

II. 19 листопада 1942 р. — 9 травня 1945 р. Стратегічна ініціатива повністю перейшла до країн антигітлерівської коаліції, війська якої

розгромили армію Німеччини та її союзників в Європі і змусили їх капітулювати.

III. 9 травня 1945 р. — 2 вересня 1945 р. Завершення війни на Тихому океані і розгром мілітаристської Японії. Кінець Другої світової війни.

Для реального втілення стратегії «блискавичної війни» якнайкраще підходила Польща. На її кордоні вермахт зосередив понад 50 із 75 дивізій. Загальна кількість солдатів сягала близько 2 млн. їх підтримували 1 тис. бомбардувальників і 1050 винищувачів. Німецьким військам протистояла армія, що налічувала 1 млн. 750 тис. солдатів та офіцерів, але без достатньої кількості танків, літаків, гармат. Вторгнення на територію Польщі розпочалося 1 вересня 1939 р. Йому передувала провокація гітлерівців у прикордонному містечку Глейвіц. Уже у перші дні наступу організований опір польської армії було зламано. До 8 вересня її головні сили були розгромлені, а значна частина потрапила в оточення чи полон. Опір чинили лише окремі підрозділи. Героїчною сторінкою польської історії стала оборона півострова Вестерплатте, міст Варшави, Кракова, Гдині.

17 вересня, коли крах Польщі став уже очевидним, радянські війська перейшли польський кордон, просуваючись до лінії, зафіксованої у таємному протоколі до пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР (23 серпня 1939 р.). У Бресті, Гродно, Ковелі й Пінську відбулися спільні паради радянських і німецьких військ-переможців. 22 вересня було встановлено попередню демаркаційну лінію між військами агресорів, а 28 вересня у Москві Ріббентроп за дорученням Гітлера підписав разом з Молотовим договір про дружбу і кордон, а також таємні протоколи про поділ сфер впливу і співпрацю між двома державами. Цей договір зафіксував розділ Польщі і уточнив лінію радянсько-німецького кордону. Землі з польським населенням залишились у складі Німеччини, взамін СРСР отримав Литву. Таким чином, до Німеччини відійшло 48,6% території Польщі і 69,9% її населення, а до СРСР — 51,4% території та 30,1% населення.

Попри усю злочинність поділу незалежної держави між двома тоталітарними режимами, цей факт мав і позитивну рису — нарешті дві частини братніх народів, українського і білоруського, — опинилися в єдиних республіках, хоча й у рамках антинародного сталінського репресивного режиму. Такі зміни дали змогу радянському керівництву називати агресію і поділ Польщі «визвольним походом» заради возз'єднання Західної України і Західної Білорусії відповідно з УРСР та БРСР. З новим поділом Польщі пов'язаний ще один злочин сталінізму. Під час наступу Червоної армії було інтерновано близько 250 тис. польських військовослужбовців, з яких значну частину солдатів та сержантів було відпущено, іншу — депортовано у віддалені райони СРСР. Близько 20 тис. офіцерів було ув'язнено в таборах. У квітні 1940 р. усі вони були знищені НКВД під Смоленськом (Катань) і Харковом.

З вересня Англія, а згодом і Франція після марних спроб схилити Гітлера до переговорів і виведення військ із території Польщі та окупованої частини Чехословаччини оголосили Німеччині війну. Проте переходити у наступ союзники не поспішали. Період війни між 3 вересня 1939 р. та 10 травня 1940 р. назвали «дивною війною», оскільки, формально оголосивши війну, жодна сторона її фактично не вела. Французькі війська відсиджувалися за «лінією Мажино». На захід від бельгійського кордону союзники споруджували нову лінію укріплень аж до Північного моря. Не бажаючи втягуватися у затяжні криваві бої, як це було в роки Першої світової війни, вони приступили до блокади Німеччини та СРСР і повітряного бомбардування промислових центрів Німеччини.

Відразу після розгрому Польщі Гітлер наказав генералам вермахту готуватися до негайного наступу на Заході. Напад на Францію передбачався через Арденнську ущелину в обхід «лінії Мажино» з виходом ударних груп в район Кале — Дюнкерк.

Тим часом бойові дії спалахнули на півночі Європи. Тривалий час між Фінляндією та СРСР велися переговори, у ході яких Радянський Союз вимагав від фінської сторони поступитися на його користь значними територіями в районі Ленінграда (тепер Санкт-Петербург) та узбережжям Фінської затоки в обмін на болотисті й лісисті території на півночі, що ніяк не компенсовувало втрати Виборга і стратегічно важливої «лінії Маннергейма» — системи фінської оборони, спорудженої у 1927–1939 рр.

Уряд Фінляндії не погодився на цю пропозицію. На світанку 30 листопада 1939 р. великі сили радянських військ атакували фінські прикордонні укріплення. Аби прикрити акт агресії, було сформовано фінський маріонетковий уряд О. Куусінена (так званий «уряд Теріокі»), з яким Сталін уклав договір про взаємодопомогу. 30 грудня наступ радянських військ захлинувся. Сталін ужив жорстких заходів для наведення порядку у військах. Почалося бомбардування фінських міст. Безперервним потоком на фронт надходило озброєння та спорядження. Маленька Фінляндія фактично опинилася наодинці з могутнім агресором. 11 лютого 1940 р. розпочався черговий наступ радянських військ. Він завершився проривом «лінії Маннергейма». У наступальних діях брали участь 1,5 тис. танків і 3 тис. літаків. Ціною великих втрат (234 тис. чоловік убито, поранено, обморожено та взято в полон) радянські війська домоглися перемоги, і головнокомандувач фінською армією К. Маннергейм змушений був дати згоду на початок мирних переговорів.

12 березня за посередництва та під тиском німецької дипломатії СРСР і Фінляндія підписали мирний договір, за яким жертва агресії втрачала значну частину своєї території, де до війни мешкало 450 тис. чоловік, тобто 1/8 населення країни. Тяжкими були міжнародні наслідки війни і для переможця. Ліга націй виключила СРСР зі своїх членів, ускладнилися його

відносини практично з усіма європейськими країнами та СІЛА. У листопаді 1940 р. нейтральна напередодні конфлікту Фінляндія приєдналася до агресивної «осі» Берлін — Рим — Токіо.

Події на Півночі Європи спонукали Англію та Францію до рішучіших дій. Прагнучи звузити блокаду навколо Німеччини (припинити вивіз залізної руди зі Швеції через норвезький порт Нарвік і блокувати німецький флот у Балтійському морі), вони почали мінування прибережних вод Норвегії і 8 квітня спрямували туди транспорт з військами. Але Гітлер випередив своїх противників. 9 квітня 1940 р. німецькі війська без оголошення війни напали на Данію та Норвегію (операція «Везерські навчання»). Данія капітулювала відразу після нападу, Норвегія вчинила опір агресії. Норвезька армія разом з англо-французьким експедиційним корпусом спробувала затримати просування загарбників у глиб країни, однак безуспішно. Норвегія була окупована гітлерівцями.

Наступ німецьких військ у Данії та Норвегії остаточно розвіяв сподівання урядових кіл Англії порозумітися з Гітлером. Уряд Чемберлена подав у відставку. Прем'єр-міністром країни став В.Черчилль, прихильник рішучої боротьби з нацистською Німеччиною.

10 травня 1940 р. німецька армія вторглася у Бельгію, Голландію та Люксембург. 15 травня голландська армія капітулювала, а 28 травня склала зброю і бельгійська. Але несподівано Гудеріан одержав особистий наказ Гітлера зупинити просування військ. Це дало змогу забезпечити евакуацію з Дюнкерка солдатів та офіцерів (переважно англійської армії) на Британські острови (операція «Динамо»). Всього у Англію було переправлено 338 тис. чоловік. 40 тис. французьких солдат було залишено на поталу ворогу. Під впливом успіху німецьких військ війну союзникам оголосила Італія, яка прагнула взяти участь у поділі Франції, але безуспішно. 5 червня німецькі війська розпочали наступ на південь. Спроби генерала де Голля організувати лінію оборони на підступах до Парижа успіху не мали. 10 червня уряд Франції переїхав у місто Бордо, а 14 червня німці увійшли в столицю. Уряд Франції подав у відставку. Новий глава уряду маршал Петен звернувся до німецького командування з проханням про перемир'я, яке було підписано 22 червня у Комп'єнському лісі.

За його умовами Франція втрачала понад дві третини своєї території, що переходила під контроль окупаційних властей. Маріонетковий уряд Петена контролював так звану «вільну зону», яка не мала виходу до Атлантики, а лише до Середземного моря. Місцем його розташування було обрано містечко Віші, від якого він успадкував свою назву — «режим Віші».

Не всі французи погодились на капітуляцію. Центром об'єднання французьких антифашистів «Вільна Франція» став національний комітет, створений генералом де Голлем у Лондоні. 7 серпня 1940 р. між Черчиллем і

де Голлем було укладено угоду, яка давала право формувати в Англії французькі збройні сили.

У той час, як Німеччина була зайнята на Заході, СРСР «упорядковував зону впливу», відведену йому таємними протоколами від 23 серпня і 28 вересня 1939 р. До складу СРСР увійшли західноукраїнські та західнобілоруські землі (вересень 1939 р.). Об'єктом експансії стали також країни Прибалтики. 28 вересня 1939 р. у Москві було підписано пакт про взаємодопомогу з Естонією, за яким СРСР одержав право ввести на її територію свої війська. Подібні договори було підписано також з Латвією і Литвою. В усіх договорах радянська сторона брала на себе зобов'язання не втручатися у внутрішні справи прибалтійських держав. Влітку 1940 р. СРСР приступив до другого етапу територіально-політичної перебудови у прибалтійських республіках, пред'явивши їхнім урядам необгрунтовані ультиматуми про порушення зобов'язань. Відповідно до ультиматумів на територію Литви, Латвії та Естонії увійшли додаткові військові сили. Під наглядом окупаційних властей у прибалтійських країнах було проведено вибори до нових органів влади, а у серпні 1940 р. прибалтійські республіки включено до складу СРСР.

У 1940 р. ускладнилися відносини і з сусідньою Румунією. Скориставшись з того, що головні сили вермахту перебували на заході, Червона армія після ультиматуму зайняла у червні територію Бессарабії та Північної Буковини. Це обурило Берлін, оскільки територія Буковини не значилася у таємному протоколі «зоною впливу» СРСР. Окрім того, Червона армія підійшла занадто близько до румунських нафтових родовищ, які постачали німецьку армію паливом.

27 вересня 1940 р. Німеччина, Італія та Японія уклали між собою Троїстий пакт. Так було завершено формування блоку агресивних держав і розподіл між ними сфер впливу. Німеччина почала готуватися до війни з СРСР. Щоб якось утримати його в орбіті своєї політики до моменту вирішення проблеми з Англією, Гітлер вдався до складної дипломатичної гри. У жовтні 1940 р. він надіслав Сталіну листа із запрошенням здійснити офіційний візит. Пропозицію було прийнято. 12 листопада 1940 р. у Берлін прибув нарком закордонних справ СРСР В. Молотов, якого прийняв сам Гітлер. Під час їхніх розмов він запропонував СРСР приєднатися до Троїстої угоди для ведення спільних бойових дій проти Великобританії, пообіцявши СРСР вихід до Перської затоки, передачу нафтових промислів на півдні Ірану. Німеччина зобов'язувалася також урегулювати конфлікт між Туреччиною і СРСР з питання використання Чорноморських проток. Пропозиції Німеччини були позитивно зустрінуті радянським керівництвом. Таким чином, Гітлеру вдалося виграти час для підготовки до нападу на СРСР. Але у плани Німеччини деякі корективи внесли події на Балканах.

Ще 28 жовтня 1940 р. Муссоліні без попередніх консультацій з Гітлером розпочав наступ з території Албанії на Грецію, прагнучи реалізувати плани створення середземноморської імперії, а також вторгся до Єгипту, Сомалі, Кенії, Судану. Греція звернулася по допомогу до Великобританії. Італійський наступ дуже швидко захлинувся, і грецька армія відкинула італійські дивізії за албанський кордон. У січні-травні 1941 р. англійські війська вигнали італійців з британського Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії, оточили італійські війська у Єгипті та оволоділи Кіренаїкою. Італійська армія була повністю деморалізованою і ледве стримувала наступ британців у Триполітанії (частина Лівії). Таким чином, плани Муссоліні створити Середземноморську імперію зазнали краху. У січні 1941 р. Гітлер мав намір надати Муссоліні допомогу у Греції, проте втягуватися у війну на Балканах напередодні війни з СРСР не бажав: у вирішенні цієї справи він вирішив покластися на дипломатію, зумівши 25 березня 1941 р. підписати з Югославією договір про приєднання до Антикомінтернівського пакту, а також до Троїстої угоди. Але патріотично налаштовані офіцери на чолі з генералом Д. Сімовичем вчинили державний переворот і звернулися з проханням до Москви підписати договір про взаємодопомогу, що й було зроблено 5 квітня 1941 р. У відповідь на Югославію напали німецькі війська (операція «Маріта»). Спільно з ними діяли армії Болгарії та Угорщини, до агресії проти Югославії приєдналась Італія. Лідер хорватських усташів А. Павелич проголосив утворення Незалежної Хорватської держави (НХД), що згодом приєдналась до держав «осі». Королівство Югославія припинило своє існування.

Не затримуючись, німецька армія з території Югославії почала наступ на Грецію. Грецькі війська капітулювали. Під тиском переважаючих німецьких сил англійські експедиційні війська відступили до Афін, а згодом зосередились на острові Крит. Проти англійців німецьке командування провело небачену повітряно-десантну операцію, в результаті якої острів було захоплено. Обидві сторони зазнали значних втрат.

Із завершенням воєнних дій у континентальній Європі Німеччина взяла під свій контроль величезний геополітичний простір, окупувавши Польщу, Голландію, Бельгію, Данію, Норвегію, Люксембург, значну частину Франції, Югославію, Грецію.

Італія, Угорщина, Болгарія, Румунія, НХД, Словаччина і Фінляндія, а також режим Віші у Франції стали її союзниками. Країни «осі» підтримували Іспанія та Португалія.

Напередодні війни з СРСР Німеччина використовувала промисловий, сировинний, продовольчий та фінансовий потенціал усієї Європи. Порівняно з німецьким промисловим потенціалом економічні потужності СРСР були скромнішими. Частка СРСР становила 10% від загального світового промислового виробництва. До того ж, значну частину стратегічної сировини, відповідно до господарських договорів, СРСР поставляв до Німеччини.

18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву № 21 — план «Барбаросса». За цим планом війна на сході мала розпочатися відразу після весняного бездоріжжя і закінчитися до настання зимових холодів, тобто протягом травня-листопада 1941 р. У ході швидкоплинної кампанії основні сили Червоної армії мали бути знищені у прикордонних боях. Ключовим пунктом плану був блискавичний вихід ударних сил до Москви у результаті оточення і знищення основного угруповання червоних військ у Білорусії.

Станом на 21 червня на західних кордонах СРСР Німеччина та її союзники зосередили три групи армій: «Північ» (командувач фельдмаршал Леєб), найсильнішу — «Центр» (командувач фельдмаршал Бок) і «Південь» (під командуванням фельдмаршала Рундштедта). Союзники Німеччини виставили 29 дивізій і 16 бригад.

Кожна з груп мала своє завдання і свій напрям дій: «Північ» — на Ленінград, «Центр» — на Мінськ і Москву, «Південь» — на Київ і далі на південь по Дніпру. Загалом німецьке угруповання із союзниками нараховувало 190 дивізій, 5,5 млн. солдатів та офіцерів, 47,2 тис. гармат, 3,8 тис. танків, близько 5 тис. літаків.

Радянський Союз також готувався до війни. Сталін розраховував, що зможе продиктувати свої умови після того, як Німеччина та Англія взаємно ослаблять одна одну. Тривало переозброєння армії, яке передбачалося завершити у 1942 р. Змінювалась її структура. Розроблялися воєнно-стратегічні плани. Один із таких планів нападу на Німеччину мав назву «Гроза». На червень 1941 р. на західному кордоні СРСР було зосереджено 171 дивізію — 3,25 млн. чол., 37,5 тис. гармат, 10,4 тис. танків, а також 8627 літаків.